

ההגירה הערבית לשרון בתקופת המנדט

מעין הס-אשכנזי

מבוא

מטרת מאמר זה לתאר את מאפייני ההגירה הערבית למישור חוף השרון בתקופת המנדט ולנתח את גורמיה.

מנתוני ממשלת המנדט הבריטי עולה כי בתקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל גדל היישוב הערבי בשרון יותר מפי שלושה – מכ-10,000 ערבים בראשית התקופה, רובם המכריע מוסלמים, ללמעלה מ-30,000 בסופה של התקופה. קצב גידול זה עלה בהרבה על קצב הריבוי הטבעי של האוכלוסייה המוסלמית בארץ-ישראל באותה תקופה, ומקורו בהגירה של ערבים לאזור זה במהלך תקופת המנדט.

המרחב שבו אעסוק, השרון, משתרע בין נחל תנינים בצפון, נחל הירקון ויובלו נחל קנה בדרום ומרגלות הרי השומרון במזרח.

רקע כללי: ההתפתחות הדמוגרפית של ערביי ארץ-ישראל בתקופת המנדט

לרשות החוקר את הדמוגרפיה של ערביי ארץ-ישראל בתקופה הנדונה עומדים נתוני המפקדים שערכו השלטונות הבריטיים בשנת 1922 ובשנת 1931 ואומדן היישוב הכפרי בארץ-ישראל משנת 1945. המפקד הראשון אינו נקי מפגמים, ולפיכך מפקד 1931 הוא המשענת המהימנה ביותר בידי חוקר התקופה. לצד מפקדים אלה משמשים לדליית מידע מקורות ראשוניים ומשניים נוספים.

אחת ההתפתחויות הבולטות העולות מהנתונים הסטטיסטיים מתקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל וממחקר ההתפתחות הדמוגרפית של ערביי הארץ בתקופה זו היא הגידול המהיר של אוכלוסייה זו – מ-752,048 נפש בשנת 1,1914¹ ערב תקופת המנדט, עד 1,294,000 נפש בסוף 1944², לקראת סוף התקופה.

על פי נתוני המפקדים נראה כי הגידול של האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל בתקופת המנדט היה בעיקרו תוצאה של ריבוי טבעי, שעלה משיעורים הנאמדים בכ-10 ילדים ל-1,000 נפש בראשית המאה העשרים ל-29.1 ילדים ל-1,000 נפש בקרב האוכלוסייה המוסלמית ול-30.1 ילדים ל-1,000 נפש באוכלוסייה הנוצרית בסוף תקופת המנדט. הגורמים לעלייה זו היו הירידה המתמשכת בשיעורי התמותה – מ-25-30 ל-1,000 נפש בשנות העשרים וראשית שנות השלושים עד לסביבות 20 ל-1,000 נפש בראשית שנות הארבעים – ובמקביל היציבות בשיעורי הילודה בתקופת המנדט, כ-50 ילדים ל-1,000 נפש³.

החוקרים השונים שעסקו בהתפתחות הדמוגרפית של ערביי ארץ-ישראל בתקופת המנדט מסכימים

בשער המאמר:
נוף בשרון, 1935
(צילום: זולטן קלוגר)

ברצוני להודות לפרופ' יוסי בן-ארצי, פרופ' ארנון סופר ופרופ' גד גלבר שקראו את טיוטת המאמר, על הערותיהם החשובות. כמו כן תודתי נתונה לד"ר ארנון גולן שבהנחייתו כתבתי את עבודת התזה שעליה מבוסס מאמר זה.

1 Government of Palestine, *Report and General Abstracts of the Census of Population of Palestine*, compiled by J.B. Barron, Jerusalem [n.d. (1923)], pp. 3–4

2 Government of Palestine, Department of Statistics, *Statistical Abstract of Palestine 1944–1945*, Jerusalem 1945, p. 26

3 שם.

כי הריבוי הטבעי היה הגורם המרכזי לגידול האוכלוסייה הערבית בתקופה זו, אולם חלוקים ביניהם על ממדי ההגירה במהלך התקופה.

נתוני הסטטיסטיקה של ממשלת המנדט מצביעים על כך שהריבוי הטבעי של האוכלוסייה המוסלמית בשנים 1922-1945 תרם כ־88 אחוזים, וכי ההגירה של ערבים מוסלמים מתוך לארץ תרמה לאוכלוסיית הארץ בסך הכול 12 אחוזי גידול בכל התקופה הנדונה.⁴ על פי משה ברור, שבתן מחדש את הנתונים הסטטיסטיים של ממשלת המנדט עד שנת 1946, גידול האוכלוסייה המוסלמית בארץ באמצעות ריבוי טבעי בשנים 1922-1945 עמד על 70-75 אחוזים, ומכאן ש 20-25 אחוזים מגידול האוכלוסייה המוסלמית בתקופה הנדונה מקורם בהגירה מהארצות השכנות.⁵

אשר לאוכלוסייה הנוצרית בארץ, שכ־85 אחוזים ממנה היו ערבים, אישרה ממשלת המנדט בפרסומיה שרק 72 אחוז מגידולה המספרי בשנים 1922-1945 נבע מריבוי טבעי, ואילו 28 האחוזים הנותרים היו תוצאה של הגירה.⁶

על פי חישוביו של הסטטיסטיקן רוברטו בקי סך ההגירה הערבית לארץ־ישראל בשנים 1922-1946 הסתכם בכ־23,500 ערבים מוסלמים. נוסף על כך היגרו לארץ בשנים 1923-1946 לפי חישוביו כ־22,200 נוצרים – ביניהם לא ערבים רבים – שעלו באופן חוקי. כלומר בתקופה הנדונה היגרו באופן חוקי לכל היותר כ־45,700 מהגרים ערבים.⁷ לפי חישוביו של בקי חלקם של המהגרים בסך כל הגידול של האוכלוסייה הערבית בתקופה הנדונה אינו עולה אפוא על 5 אחוזים.

פרד גוטשהייל הגיע למסקנה כי בשנים 1922-1931 היגרו לארץ־ישראל 59,470 מוסלמים, ורובם הגדול, כ־54,790 נפש, היגרו לאזורים שנכללו בסופו של דבר בתחומיה של מדינת ישראל,⁸ דהיינו לערים הגדולות באזורי החוף שפיתוחן הואץ בתקופת המנדט, תל־אביב וחיפה, וליישובים שבסביבתן.

גד גלבר העריך את היקף ההגירה הערבית בתקופה הנדונה באחוזים בודדים וטען כי סך כל המהגרים הערבים שהגיעו לארץ מאז שנות העשרים והשלושים של המאה התשע־עשרה ועד 1947 הסתכם בכ־120,000-130,000 נפש בלבד.⁹

גישת המחקר

ממחקר הדמוגרפיה של ערביי ארץ־ישראל ניתן להסיק ככלל כי משקלה של ההגירה הערבית לארץ בתקופת המנדט היה קטן למדי ביחס למשקל הריבוי הטבעי, אך מן הראוי לבחון נושא זה גם בהיבט האזורי.

4 שם.

5 מ' סיר 'הגירה כגורם בגידול הכפר הערבי בארץ ישראל', מרחבים, ב (תשל"ה), עמ' 75.

6 ראו: אומדן 1945 (לעיל, הערה 2), עמ' 2.

7 R. Bachi, *The Population of Israel*, Jerusalem 1977, pp. 134-127, 385-398

8 M. Gottheil, 'Arab Immigration into Pre-state Israel: 1922-1931', *MES*, 9 (1973), pp. 316-318, 321-322

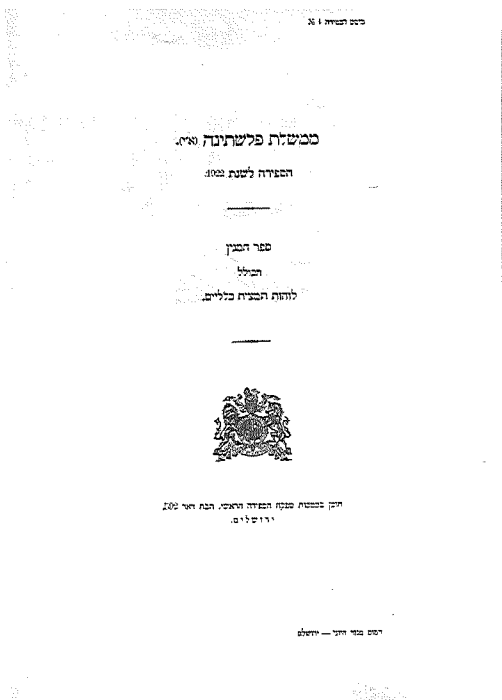
9 ג' גלבר, 'מגמות בהתפתחות הדמוגרפיה של ערביי ארץ ישראל 1870-1948', קתדרה, 45 (תשרי תשמ"ח), עמ' 49.

עיון בנתונים הסטטיסטיים של ממשלת המנדט מן השנים 1922-1944 מצביע על שונות ברורה בשיעור הגידול של האוכלוסייה הערבית בין אזורים שעברו בתקופת המנדט פיתוח כלכלי ויישובי, שעשוי היה למשוך מהגרים מאזורי הארץ האחרים ומחוץ לארץ, לבין אזורים שהיו רחוקים ממוקדי הפיתוח, ואשר בהם ניכרת התאמה רבה בין שיעור גידול האוכלוסייה לבין שיעור הריבוי הטבעי. למשל בכפרי נפת ג'נין שבצפון השומרון גידול האוכלוסייה הערבית תאם בקירוב את שיעור הריבוי הטבעי הממוצע של הערבים בתקופה הנדונה ועמד על כ־70 אחוזים. לעומת זאת בכפרי מישור חוף השרון חל גידול ניכר באוכלוסייה הערבית, בשיעורים שעלו בעשרות ואף במאות אחוזים על ממוצע הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית המוסלמית בארץ בתקופת המנדט.¹⁰

המקורות למאמר

המקורות ששימשו למאמר זה הם נתוני מפקדי האוכלוסין הבריטיים משנת 1922 ומשנת 1931, סקר היישוב הכפרי משנת 1945, נתוני תיקי ארכיון הש"י אשר ב'מוזאון ה"הגנה"/, קטעי עיתונות, מחקרים שנעשו בתקופה הנדונה, מחקרים בני זמננו וראיונות שערכתי עם אישים שחיו בתקופה הנדונה. כמו כן המאמר מבוסס על עבודת הגמר שכתבתי במסגרת לימודי לתואר מוסמך בגאוגרפיה בנושא 'היישוב הערבי בשרון בשנים 1890-1947'.¹¹

שער חוברת המפקד הבריטי, 1922

התפתחות היישוב הערבי בשרון בתקופת המנדט

מנתוני ממשלת המנדט עולה כי בראשית תקופת המנדט נמנו בשרון כ־10,000 ערבים, אשר מרביתם התגוררו ב־20 יישובי קבע, כפרים וכפרירים ומיעוטם היו בדווים שחיו כבודדים או כנוודים למחצה. כן עולה מהנתונים כי במהלך תקופת המנדט היה שיעור גידול האוכלוסייה הערבית בשרון גבוה מקצב הגידול הטבעי של האוכלוסייה הערבית המוסלמית בארץ בתקופה הנדונה, בין אם עמד על 88 אחוזי גידול, על פי נתוני ממשלת המנדט, ובין אם על 70-75 אחוזים, על פי חישוביו של ברור.¹²

10 ראו נתוני שנתון 1922 (לעיל, הערה 1); א' מילס, מפקד האוכלוסין בפלסטינה-א"י לשנת 1931, ירושלים (1932); אומדן 1945 (לעיל, הערה 2), עמ' 26.
 11 אוניברסיטת חיפה אוקטובר 2001, בהנחיית ד"ר ארנון גולן.
 12 ברור (לעיל, הערה 5), עמ' 75; וראו: נתוני שנתון 1922 (לעיל, הערה 1); שנתון 1931 (לעיל, הערה 10); אומדן 1945 (לעיל, הערה 2), עמ' 26.

כך או אחרת קיים פער בין מספר התושבים שהיו אמורים להתפקד בשרון על פי קצב הגידול הטבעי לבין קצב גידול האוכלוסייה של היישוב הערבי בשרון בתקופה הנדונה.

הנתונים שבידינו מלמדים על קצב גידול האוכלוסייה הערבית בשרון בתקופת המנדט עד שנת 1944, אך ניתן להעריך כי מגמת גידול זו נמשכה בשלוש השנים הבאות, עד סוף תקופת המנדט. כתוצאה מכך גדל מספר התושבים הערבים בשרון במידה ניכרת, פי שלושה ממספרם בראשית התקופה, והגיע בסוף תקופת המנדט, ערב מלחמת העצמאות, לכ־30,000 ערבים, מהם כ־20,000 יושבי קבע, שהתגוררו בכ־32 יישובי קבע בסדרי גודל שונים, וכ־10,000 בדווים בשלבי התקבעות שונים.¹³

הפער בין שיעור הריבוי הטבעי של הערבים המוסלמים בארץ־ישראל בכלל ובשרון בפרט בתקופה הנדונה לבין הגידול הניכר באוכלוסייה הערבית בשרון היה תוצאה של תנועת הגירה ערבית לשרון במהלך תקופת המנדט.

לוח 1: היישוב הערבי בשרון בשנים 1922-1944

היישוב	1922	1931	1944	שיעור הגידול 1931-1922 (באהוזים)	שיעור הגידול 1944-1931 (באהוזים)
אלמיר	75	101	170	34	68
ביר עדס	70	161	300	130	86
ג'לג'וליה	123	260	740	111	184
כפר־סבא	546	765	1,270	40	66
מסכה	443	635	880	43	38
א־טירה	1,582	2,192	3,180	38	45
קלנסֶה	871	1,069	1,540	23	44
קקון	1,601	1,367	1,970	-17	44
ג'סר א־זרקא (ג'וארנה)	348	572	620	64	8.4
ח'רבת שרקס	74	383	?	417	-
קווה	-	-	140	-	100
ח'רבת מנשיה (מסעדי)	-	-	260	-	100
ח'רבת זלפה	-	-	210	-	100
שיח' מונים	664	1,154	1,930	73	67
ג'ליל	154	305	470	98	54

13 על פי נתוני האומדן משנת 1945 (שם). בדווים אלה נמצאו בסוף תקופת המנדט כנוודדים, נודדים למחצה המתגוררים במבנים ארעיים וכאלה שהתגוררו ביישובי קבע.

היישוב	1922	1931	1944	שיעור הגידול 1931-1922 (באחוזים)	שיעור הגידול 1944-1931 (באחוזים)
ג'ליל דרומי	-	-	190	-	100
אלחרם	172	313	520	82	69
אם האלד	307	586	970	91	65
קיסריה	539	706	960	30	36
ח'רבת בית ליד	206	298	460	44	54
ג'אבת כפר צור	-	-	740	-	100
אזור הפאליק	-	?	1,030	?	?
ערב קרען	-	564	?	100	?
ערב ואדי חוארת'	810	1,112	1,330	37	64
ערב טורקמן	1,037	?	?	?	?
אבו כשך	200	1,007	2,400	400	138
ערב סואלמה	70	429	550	510	28
ערב שובאקי	-	158	70	100	-44
אבו קנדיל	-	124	?	100	?
ערב גוזויה	-	-	150	-	100
ערב א'נציראת	-	-	1,000	-	100
ערב אלמרמה	-	-	400	-	100
ערב עראמל	-	-	1030	-	100
ערב אלבלאונה	-	-	300	-	100
ערב ע'ישה	-	-	150	-	100
סך הכול	9,892	14,261	25,930		

מקורות: א' מילס, מפקד האוכלוסייה בפלסטינה-א"י לשנת 1931, ירושלים (1932); בארון, דוח (לעיל, הערה 1); אומדן 1945 (לעיל, הערה 2).

גורמי ההגירה הערבית לשרון ומאפייניה

ההגירה הערבית לשרון התפתחה במקביל לתהליך הפיתוח שעבר האזור במהלך תקופת המנדט. תהליך זה החל בראשית שנות העשרים, עם התחלת העבודות לניקוזן וייבושן של הביצות מפיצות המלריה בצפון השרון, ביזמת המתישבים היהודים באזור, 'קרן קיימת לישראל' ומחלקת הבריאות הבריטית. במהלך עבודות אלו יובשו ביצת גזאזה, ביצת צ'רקס, ביצת נחל חדרה, ביצת בטיה, ברכת עטא,

ביצת פוקרה, ביצת סופספי, ביצת חודידון וביצת זרְגֵנִיה.¹⁴ פעולה זו הביאה לריסון המלריה בסביבת חדרה, לירידה בתמותה ולעלייה בשיעור הגידול הטבעי בקרב ערביי האזור. עבודות ניקוז הביצות וייבושן גם יצרו מקור תעסוקה למאות פועלים, ובהם ערבים מחוץ לארץ. כך למשל דווה ב'הפועל הצעיר' בחשוון תרפ"ה (1924) על פועלים שהועסקו בייבוש ביצות הכבארה, בצפון השרון:

מהשבוע הראשון הודיעו מהפקידות שעבודת כברה תיעשה ע"י הבדואים השוכנים בכזה ויעסיקו גם 80 יהודים [...] מספר הפועלים הבלתי יהודים הלך הלך וגדול עד כי בשבוע השני נמצאו בכברה 200 איש ולא דווקא מבידואי המקום אלא ממקומות אחרים קרובים ורחוקים. העבודה נמסרה מהתחלה לקבלנים מצריים ולאפנדים מהסביבה והקבלנים האלה הם שהמציאו את הפועלים לפקידות.

הפועל מ' וייסבלאך, שהשתתף בשנת 1925 בייבוש הביצות בסביבת חדרה, סיפר: 'מצאנו שטח גדול מוצף מים ועשבים וערומים כמעט נכנסנו לביצה. העבודה ארכה שתי עונות קיץ [...] אחרי ביצת הצ'רקס בא תורה של ביצת רושראשי אשר הפיק"א עדיין הביאה למענה פועלים מצריים'.¹⁵

ייבוש הביצות אפשר החל מאמצע שנות העשרים את הכשרתן של קרקעות נוספות לעיבוד חקלאי וכן את הרחבתן ואת הגידול במספר תושביהן של המושבות חדרה, כרכור, גבעת-עדה, בנימינה ופרדס-חנה, וכך הוחל בפיתוח נרחב של ענף ההדרים באזור זה. פעולות הפיתוח הביאו לאזור הזדמנויות תעסוקה חדשות, ואלה משכו מהגרים ערבים מחוצה לו. בהיעדר פועלים מיומנים בענף הבנייה הועסקו פועלים זרים מהמדינות השכנות בבניית המושבות היהודיות, כמו הפועלים

נער ערבי ונער יהודי
בשרון, 1934
(צילום: זולטן קלוגר)

14 על פי מסמך מארכיון המזכירות הראשית של ממשלת המנדט משנת 1935 המפרט את פעולות ממשלת המנדט לחיסול בעיית המלריה מראשית שנות העשרים ומציין את חלקם של המוסדות היהודיים בפעולות אלה (PRO, CO 345/733); וראו: ע' הדני, חדרה: שישים שנות קורותיה, חדרה תשי"א, עמ' 316.

15 הדני (שם), עמ' 314.

המצרים שהועסקו בבניית המושבה בנימינה בראשית ימיה.¹⁶ כמו כן נדרשו פועלים לפיתוח גוש ההתיישבות הדרומי בשרון, שכלל את היישובים כפר-סבא, רעננה, הרצליה, רמת-השרון וגבעת-שאול, דבר המסביר את הופעתם של בני ערב קרען לראשונה בשרון במפקד 1931; לפי המפקד הם מגו 564 נפש והיו לשכט השני בגודלו בשרון, אחרי ערב אבו כשך.¹⁷ בדווים אלה, שהתנחלו במהלך העשור הראשון של תקופת המנדט ממערב לכפר ג'ליל, בסמוך לחוף השרון, התפרנסו מהובלת זיפיזף לבנייה עבור המושבות היהודיות שהתפתחו בדרום השרון.

לאחר מלחמת העולם הראשונה החלו גורמים מההתיישבות היהודית (ביניהם הקק"ל, 'קהילת ציון' שהקימה את הרצליה, חברת 'הנוטע' מייסודה של 'בני בנימין' ואנשים פרטיים) בקידוחים עמוקים בשטחי אדמות החול האדום שבמרכז השרון. קידוחים אלה נעשו במטרה לנצל את פוטנציאל מי התהום של השרון, השכבה מובילת המים שאך זה נתגלה דבר קיומה. תגלית זו שינתה את ערכן של אדמות השרון, שחלק הארי שלהן היה אדמות חמרה, חול אדום, שהן היהודים והן הערבים ראו בהן עד אז זיבורית. עם גילוי מי התהום בראשית שנות העשרים והיכולת לנצלם היה השרון לשטח אידאלי לגידול הדרים, והתפתחותו המהירה של הענף באזור זה דרשה כוח עבודה רב, בעיקר בעונת הקטיף בחורף. עליית הביקוש לכוח עבודה בענף זה באה במקביל לגל משברים שפקד את המשק הכפרי הערבי המסורתי: בצורת בשנים 1920-1922 וירידה במחירי התוצרת החקלאית, בין השאר בגלל הצפת השוק הארץ-ישראלי בחיטה סורית. גל משברים נוסף החל בשנת 1926 והוסיף על תלאותיהם של הפלאחים הערבים: מגפה שפגעה בבקר בשנת 1926, מיעוט בגשמים בשנים 1927, 1928 ו-1931, פגיעה בכ-80 אחוז מעדרי הפרות החולבות כתוצאה ממחלה שפרצה בשנת 1930, ארבע שנים רצופות של מכת ארבה בשנים 1928-1932 ומכות חוזרות ונשנות של עכברי שדה בשנים 1928, 1930 ו-1931.¹⁸ משברים רצופים אלה גרמו להתרוששותם של רבים מקרב הפלאחים ושל רועי הצאן והבקר מקרב הבדווים. הללו איבדו את אדמתם לאחר שלא יכלו לשלם את חובותיהם בעקבות שנים רצופות של הפסדים. לעומת זאת המושבות היהודיות הציעו כאמור לתושבי היישובים הערביים שבסביבתן תעסוקה, בעיקר בפרדסים. רבים מהפועלים בפרדסים היו רועים בדווים שעד להשתלבותם בענף הפרדסנות נדדו באזור. נוסף על כך הגיעו לשרון שבטים ורסיסי שבטים בדווים מהנגב, מסיני ומעבר הירדן, והם הועסקו הן בפרדסי היהודים והן בפרדסי הערבים בשרון, שהתפתחו בתקופה זו כמעט במקביל.¹⁹ לעומת המהגרים הבדווים והזרים האחרים שנמשכו לאזור השרון, בני כפרי ההר שהיו סמוכים למרזבה (באזור המזרחי של השרון למרגלות השומרון, המאופייין באדמות בינוניות ומנוקזות שאפשרו עיבוד רב שנתי והתיישבות של קבע) לא היגרו בדרך כלל לשרון. מרבית הפלאחים בכפרים אלה היו שקועים בתקופה זו בחובות כבדים, ומצבם הכלכלי הורע בשל פגעי הטבע והמשבר העולמי שפרץ

16 י' ויץ, השרון, ב, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 47.

17 על פי מפקד 1931 (לעיל, הערה 10), עמ' 17.

18 ק"ו שטיין, 'התפתחויות בכלכלה הכפרית ערבית בארץ-ישראל (1917-1930) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות', קתורה, 41 (תשרי תשמ"ז), עמ' 144-147.

19 על פי מסמכי מחלקת הש"י, המתארים בין השאר את נסיבות הגעתם ואת מקורות הפרנסה של שבטי הבדווים בשרון. ראה: את"ה, שנת 1942: 105/א18, 115/א58; שנת 1944: 209/8, 206/8, 201/8.

באוקטובר 1929. רבים מהם נאלצו לעזוב את כפריהם, אך רובם בחרו לחזור מן העיסוק בחקלאות ולהגר לאזורים העירוניים שהתפתחו במהירות, אזורי יפו וח'יפה, שרמת ההכנסה בהם הייתה גבוהה יותר, ורק מיעוטם עברו לכפרי מישור החוף, כולל לאלו שבאזור השרון.²⁰ ככל הנראה נבע הדבר בין השאר מדימויו הנמוך של האזור בעיני בני כפרי ההר, עקב הונחתו משך מרבית התקופה העות'מאנית, ומסתבר שהפיתוח המהיר ומקורות הפרנסה המודרניים שנוצרו באזור במהלך תקופת המנדט לא הביאו לשיפור דימוי זה. לעומת זאת עבור הבדווים הרבים שהגיעו לשרון היה המעבר לאזור זה בבחינת עליית מדרגה, שכן הוא היה כרוך במעבר הדרגתי מנוודות לשלבי התקבעות שונים בקרבת מוקדי הפיתוח. עבור הבדווים הייתה העבודה בפרדסים ובענפים כמו מכירת תוצרת חקלאית, בעיקר אצל המתישבים היהודים, מקור פרנסה קבוע ורווחי יותר מאשר המרעה. בסוף שנות העשרים החלו להגיע לשרון גם פועלים ערבים מהחורן (דרום סוריה), והגירתם לארץ בכלל ולשרון בפרט הגיעה לשיאה בשנות השלושים. פועלים אלה הסתפקו בשכר שהיה נמוך בהרבה מזה של הפועל הערבי המקומי.²¹

בתום העשור הראשון לשלטון הבריטי הגיע מניין הערבים בשרון לכ־15,000 נפש, דהיינו גידול בשיעור של 50 אחוזים תוך עשור (ראו לוח 1). תהליכי הפיתוח שהחלו בעשור הראשון של תקופת המנדט, בשנות העשרים, וההגירה הערבית שבאה בעקבותיהם הואצו במידה רבה בשנות השלושים והארבעים. ההון שהביאו עמם העולים היהודים בשנות השלושים והארבעים וההון שהשקיעו המוסדות הציוניים חוללו מהפכה של ממש בהתיישבות היהודית בשרון. היישוב היהודי באזור זה גדל מ־25 יישובים יהודיים כפריים, שמנו 9,070 נפש, בשנת 1931 ל־77 יישובים, שמנו 49,150 נפש, בשנת 1947, כולל יישובים שהיו לעירוניים כנתניה וחדרה.²² באותה עת חל גידול ניכר גם ביישוב הערבי בשרון, הרבה מעבר לשיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית המוסלמית בארץ-ישראל. השגשוג הכלכלי והפיתוח המהיר בארץ בכלל ובאזור השרון בפרט בעקבות גלי העלייה היהודית הגדולים בשנים 1932-1936, דרשו כוח אדם רב בפרדסנות, בבנייה ובעבודות פיתוח ציבוריות של הממשלה, בעיקר בסלילת הכבישים, ומשכו לארץ-ישראל ובכלל זה לאזור השרון בעיקר בדווים מדרום הארץ, מעבר הירדן ומסיני ומהגרים מארצות שכנות.

בעיתון 'דבר' נכתב ב־2 ביולי 1934 כי '25,000 חורנים "עלו" לארץ ישראל', וב־2 באוגוסט באותה השנה נכתב שם:

ארץ ישראל בונה את החורן. 35 אלף איש הגרו לא"י - גם מהר הדרוזים. כתבו הסורי של 'אל בלאג' מודיע כי מושל חורן הודה בשיחה עיתונאית כי לרגל המצב האיום של הפלחים בחורן הגרו עד כה 30-35 אלף חורנים לארץ ישראל. הם מתפרנסים בא"י ועוד שולחים חסכוניות למשפחותיהם [...] וזה הציל משפחות רבות מרעב [...] לרגל הבצורת בהר הדרוזים מהגרים הדרוזים לביירות, לעבר הירדן ולא"י. לפי ההערכה הגרו עד כה 15,000 נפש, מהם 4,000 לבירות וכ־10,000 לא"י.

20 ברור (לעיל, הערה 5), עמ' 80.

21 ד' גלעדי, 'ההדרים בשרון - מנוף ליישוב ופיתוח האזור', ד' גרוסמן ואחרים (עורכים), השרון: בין ירקון לכרמל, תל-אביב 1990, עמ' 404.

22 י' קרמון, ארץ ישראל, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 240-241.

הוראות בדבר מלוא רשימות התמצית הכלליים.

- I. לוח 5. —אמונות אחרות. —
 רשום בעמודה הזאת דתות כמו של כל הדרוזים, הבהיים, השומרונים.
- II. לוח 6. כנויים נוצריים אחרים, רשום אנשים, הקוראים את עצמם לותרנים, פרסימירינים וכו'.
- V. לוח 7. סדר ואימוניות, המקצועות ומשלח היד השונים צריך להיות כקבוצות כדלקמן:

אורגים,
 מוויים,
 עושי שמוחים,
 מעבדי עורות,
 כרסקאים,
 עושי סלים,
 עושי סכנות ומכסירים,
 צורפי נחושת,
 צורפי ברזל, (המצפה בלים בכדור)
 סוכרי ברזל,
 תוצרות אחרות של מתכות,
 יוצרי חרס,
 עושי רעפים ולבנים,
 סבשלי סבון,
 עושי גיות,
 מתכצי שסו,
 מוהנים,
 אופים,
 קצבים,
 עושי יין ומקקיים (המוציאים ע"י התאדות),
 עושי סכירות ומגדנות,
 חטים,
 תופרים ותופרות,
 סנדלרים,

II. —
 חוצבי אבנים,
 מקבצי-מלח,
 סכני-פחמים.

סוכני אניות,
 מלחים ובעלי-סירות,
 עגלויים,
 נהגי עגלות מוטוריות,
 נהגי פרות,
 נבלים,
 סבלים,
 שואבי מיב,
 רובלים.

בנקדיים, הלפני הכירכה ופקדיהם,
 סוכני קיס'סיון,
 שלחנייכ,
 בעלי בתי מלון וקפה,
 חנונים וסוכני פירות,
 סחרי בגדים ותשמישי לבשה וקשומה,
 סחרי רהיטים, מרכבים וכו',
 סחרים בחכרי בנין.

—
 בעלי בתים,
 אכרים והקלאים,
 נגנים,
 שומרים (בשדה),
 דיונים.

קטעים מתוך 'הוראות בדבר מלוא רשימות' המפקד ובהם משלחי היד השונים הרווחים בארץ למטה: קטע מטבלה המפרטת את היישובים בשרון ואת אוכלוסייתם

TABLE IX—POPULATION BY DISTRICTS AND SUB-DISTRICTS.

DISTRICT OF SAMARIA.

SUB-DISTRICT OF TULKAREM. (Continued.)

Locality.	Mohammedans.			Jews.			Christians.			Druses.			Samaritans.			Baha'is			'Total Persons.		
	M.	F.	Total	M.	F.	Total	M.	F.	Total	M.	F.	Total	M.	F.	Total	M.	F.	Total	M.	F.	Total
ought Forward	14,255	13,915	28,170	23	-	23	138	108	246	1	-	1	4	4	8	1	-	1	14,422	14,027	28,449
fr Jammal	189	207	396	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	189	207	396
lāmeḥ	36	28	64	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	36	28	64
yus	228	205	433	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	228	205	433
zun	331	360	691	-	-	-	4	5	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	335	365	700
fr Šaba	285	261	546	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	285	261	546
skeh	230	213	443	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	230	213	443
lansaweh	450	421	871	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	450	421	871
eh	767	815	1,582	-	-	-	4	2	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	771	817	1,588
erbet Bait Lid	101	105	206	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	101	105	206
afeh	30	33	63	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30	33	63
nshiyeh	50	44	94	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	44	94
nm Khaled	163	144	307	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	163	144	307
IBAL-AREAS-																					
ab Wadi al-Hawareth	428	382	810	-	-	-	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	429	383	812
Total	17,543	17,133	34,676	23	-	23	147	116	263	1	-	1	4	4	8	1	-	1	17,719	17,253	34,972

כעבור חצי שנה, ב־9 בפברואר 1935, דיווח 'דבר' כי

'חורגים מציפים את המושבות. אלפים רבים של חורגים מוסיפים להציף את המושבות העבריות. מעריכים כי בפתח תקווה, רחובות, נס ציונה והסביבה, בראשון לציון ובהדרה עובדים כיום בפרדסים יהודים כ־6,000 פועלים לא יהודים, ברובם הגדול חורגים. באים גם ערבים מבגדד. במקומות אחדים הופיעו ערבים מתימן'.

אחת העדויות לשגשוג הכלכלי בשרון בתקופה זו היא הגידול הניכר בענף הפרדסנות היהודית והערבית. שטחי הפרדסים היהודיים בשרון התרחבו מ־70,000 דונם בשנת 1931 ל־128,000 בשנת 1946, ושטחי הפרדסים הערביים צמחו בקצב ניכר עוד יותר, מ־51,000 בשנת 1931 ל־134,993 דונם בשנת 1946.²³ הדרישה לכוח עבודה בפרדסים הייתה גדולה בעיקר בחורף, בעונת קטיפה ההדרים, שדרשה ידיים עובדות רבות. חלק מהחורגים שהסתננו לארץ ללא רשיון שבו לארץ מוצאם בעקבות העונה החקלאית הטובה בחורף בשנת 1936 ועקב רדיפת המשטרה אחר פועלים בלתי חוקיים,²⁴ אך ניתן לשער כי רבים מהם נותרו בארץ.

מספרם ההולך וגדל של המהגרים והעלייה בשיעורי הריבוי הטבעי מסבירים את הגידול המהיר באוכלוסיית כפרי המרזבה, בעיקר הכפרים ששכנו בסמיכות ליישובים יהודיים, כג'לג'וליה שליד כפר־סבא וביר עדס שגבלה במגדאל. כך למשל בביר עדס, ששיעור גידול אוכלוסייתו במהלך התקופה כולה עמד על 216 אחוזים, הרבה יותר משיעור הגידול הטבעי בתקופה זו, הועסקו בשנת 1946 כ־40 אחוזים מהגברים בכפר במשקים ביישובים יהודיים סמוכים. נראה שאי השתתפותם של תושבי הכפר באירועי המרד הערבי בשנים 1936-1939 נבעה מיחסי השכנות והעבודה שקיימו עם ההתיישבות היהודית.²⁵ ואפשר שתרמה לכך גם העובדה שבין תושבי הכפר היו מהגרים רבים שהגיעו לארץ מטעמים כלכליים והתפרנסו מן ההתיישבות היהודית, ולכן לא מצאו עניין במאבק הלאומי של ערביי ארץ־ישראל בהתיישבות זו.

נוסף על כך בעקבות המרד הערבי גדלה האוכלוסייה בכפרים שונים במרזבה המזרחית כתוצאה מהתנחלותם של מספר לא ידוע של לוחמים ערבים שבאו מן הארצות השכנות לסייע למרד, ושהחליטו לאחר מכן להשתקע באזור. הללו השתכנו הן בכפרים ובעיירות שבגבעות השומרון, החולשות על השרון ממזרח, כטייבה, קלקיליה וטול כרם, והן בכפרי המרזבה, בעיקר בטירה, בקקון ובמסכה, ששימשו בתקופת המאורעות בסיסים לכוחות הערביים הבלתי סדירים.²⁶

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נוצר משבר חמור בענף הפרדסנות בארץ, במיוחד משנת 1940, כשהים התיכון נסגר לתנועת אניות והמסחר בהדרים פסק לחלוטין. אולם במקביל עלתה הדרישה לידיים עובדות לבנייה של מחנות הצבא הבריטי בדרום השרון ובמרכזו ולאחר מכן לאחזקתם השוטפת של מחנות אלו. כמו כן נוצר ביקוש לידיים עובדות בחקלאות, עקב הגידול במספרם של גיסות בעלות הברית שחגו בארץ. הביקוש בלט בענפי הרפת, הלול והירקות, שסיפקו מזון לחיילים

23 גלעדי (לעיל הערה 21), עמ' 401.

24 על פי הארץ, 5 באוגוסט 1934.

25 מתוך מסמך את"ה שנת 1942: 115/א58 המתאר את כפרי המרזבה באותה שנה.

26 על פי תיק של הש"י שם; ראו גם: מ' אסף, היחסים בין ערבים ויהודים בארץ ישראל 1860-1948, תל־אביב 1970,

עמ' 31.

ששהו במחנות הצבא.²⁷ הביקוש הזה לידיים עובדות שב והגביר את קצב הגירתם של עובדים ערבים מהארצות הסמוכות. בשנת 1942, עם הגעתו של צבא רומל לאלעלמיין, תיקנו הבריטים תקנות לשעת חירום שאפשרו לצבא הבריטי לייבא פועלים מארצות חוץ ברשיון, ואל אלו נלוו מהגרים לא חוקיים רבים שהועסקו במשק הפרטי.²⁸ על רקע זה התפתח כגאבת כפר צור שמדרום לנתניה במהלך שנות הארבעים יישוב בן מאות תושבים, שרובם היו מהגרים מצרים שהתנחלו במקום בעקבות הביקוש לעובדים במחנות הצבא הבריטי הסמוכים.²⁹ גם הכפר אָם חאלד שבקרבת נתניה גדל במידה ניכרת בתקופת מלחמת העולם השנייה, מפני שמצד אחד חוסלו מוקדי המלריה באזור, ומצד אחר נדרש כוח אדם רב להקמתם ולתחזוקתם של מספר מחנות צבא בריטיים באזור נתניה. המהגרים שהתיישבו באָם חאלד, כמו בכפרים אחרים בשרון, מהם בדווים ומהם מצרים וחורנים מסוריה, נקלטו בעבודה במחנות הצבא, בענף הפרדסנות ובתעשייה שהחלה להתפתח משנות השלושים בעיר

מעבר אורחת
גמלים על פני נחל
אלכסנדר, 1939
(צילום: זולטן קלוגר)

27 קרמון (לעיל, הערה 22), עמ' 247-248.

28 אסף (לעיל, הערה 26).

29 ד' גרוסמן, 'תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות'מאנית', הנ"ל ואחרים (לעיל, הערה 21), עמ' 270.

נתניה. התפתחות התעשייה בנתניה בשנות מלחמת העולם השנייה הייתה אטית ומצומצמת יחסית, והמפעלים שהוקמו בעיר נועדו על פי רוב לספק מוצרים ראשוניים לסביבה הקרובה: טחנות קמח, מאפיות, מפעלים לייצור קרח וגווז וכן מפעלי שימורים אחדים ומפעלים למוצרי עור. הדעת נותנת שחלק ממפעלים אלה קלטו פועלים עונתיים או קבועים מערביי הסביבה כולל אֶם האלד.³⁰ גם הגידול באוכלוסיית הכפר ח'רבת בית ליד נבע ממיקומו של היישוב ממזרח לנתניה; אל האוכלוסייה המקומית בכפר נוספו כפי הנראה מהגרים זרים שהועסקו כשכירים במחנות הצבא הבריטי.³¹ תופעה בולטת במרכז שרון הקשורה בהגירה הערבית לאזור זה היא התקבעותן של גֵאבות,³² בעיקר באגן נחל פולג שמדרום לנתניה. ניתן להסביר תופעה זו במגע הגובר עם המערכת היישובית היהודית שהתפתחה באזור זה במהירות בשנות השלושים, תהליך שהביא לגידול משמעותי באפשרויות הפרנסה עבור ערביי האזור. יישובי הקבע החדשים שהתפתחו מהגֵאבות באזור זה היו ח'רבת ג'יוס, גֵאבת מֶסכה, גֵאבת טייבה א־שמאליה, גֵאבת טייבה אלקבליה וגֵאבת זבאבדה. ביישובים אלה התגוררו בעיקר בני א־טייבה ובני כפרים אחרים מההר. תושבים אלה עזבו את כפרי ההר וירדו לגֵאבות בשרון – חלקם מפני שהיו חסרי קרקע בכפרי האם שלהם, כיוון שהשתייכו למשפחות ממוצא מצרי שהיגרו לארץ בתקופת הכיבוש המצרי של מֶחמד עלי, בראשית המאה התשע־עשרה, וחלקם, שהיו צאצאי פלאחים שנקלעו לקשיים כלכליים, נמלטו מידי נושיהם באזורי ההר. תחילה התקבצו ערבים אלה במאהלים בגֵאבות ועסקו במרעה וחקלאות בהיקף מצומצם באזור גבעות החמרה ובשולי הביצות. אך עם התפתחות אפשרויות תעסוקה באזור בעקבות פיתוח ההתיישבות היהודית ומחנות הצבא הבריטי, לא היו תלויים עוד תושבי האזור במקורות התעסוקה המוגבלים שעמדו לרשותם. ליישובי הקבע החדשים שהתפתחו באזור נחל פולג הצטרפו במהלך התקופה הנדונה שברי שבטים בדויים שנמשכו לאפשרויות הפרנסה החדשות שהציע האזור. תהליך התקבעות הגֵאבות באזור נחל פולג (הפאליק) נזכר לראשונה באומדן 1945 – מדובר שם על 1,030 נפש שהתגוררו ביישובי הקבע באזור זה. כך למשל בדוח של מחלקת הש"י של ה'הגנה' מ־1 במרס 1944 נכתב על אחד השבטים שהגיעו לשרון והתיישבו באזור נחל פולג (הפאליק): 'סעיף 8: ערב קטאטו – לא ברור אם הכוונה לערב אל קטאטווה, אם כן הרי אלה הם בדואים מצריים נודדים מקרוב באו, השומרים עדיין את צביונם המצרי שלא כדוגמת המצרים מתקופת אברהים פאשה. מהקטאטווה מצויים אהלים ע"י גן שלמה מזרחה משפיים'.³³ נוסף על שבת זה הגיעו לשרון במרוצת שנות השלושים והארבעים בני שבטים ושברי שבטים נוספים, שנזכרו לראשונה בשרון במפקד 1944, וביניהם ערב גזוויה, ערב א־נציראת, ערב אלמרמה, ערב עראמל, ערב אלבלאונה וערב עֶרֶש.

גם פיתוחה המהיר של תל־אביב בשנות השלושים והארבעים והתפשטותה עד מדרום לירקון בואכה

30 ויץ (לעיל הערה 16), ב, עמ' 62-63.

31 ע' דרמן, 'ההשפעה של פריסת המחנות של הצבא הבריטי על המרקם היישובי בארץ ישראל', אופקים בגיאוגרפיה, 12-11 (1984), עמ' 106.

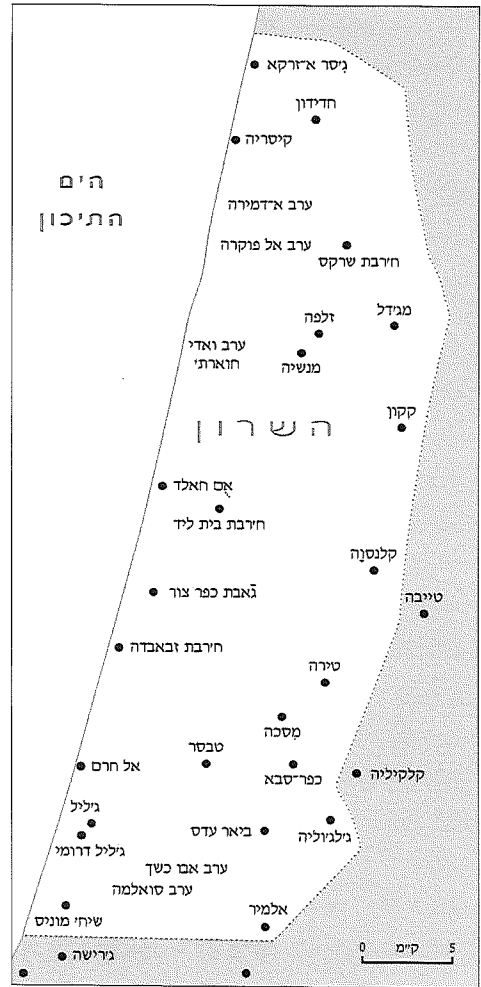
32 גֵאבת בערבית פירושה: יער, וזהו כינוי ליישובים עונתיים שהתפתחו בשולי ביצות, שסיפקו מים, קרקע פורייה וכרי מרעה.

33 דוח על שבטי הבדווים בשרון, נמצא בארכיון הש"י, את"ה, 8/206.

שיח' מוניס, עודד הגירה של ערבים לדרום השרון. כך גדל הכפר שיח' מוניס מ-664 תושבים בשנת 1922 ל-1,930 תושבים בשנת 1944 עקב בואם של מהגרים, רבים מהם בדווים שהגיעו הן מחוץ לארץ והן מתוכה. הללו השתלבו בענף הבניין, בכנייה או בהובלת זיפויף מחוף הים לאתרי הבנייה, וכפועלים בתעשייה שהלכה והתפתחה בעיר תל-אביב בתקופה זו. רבים מתושבי הכפר ומהמהגרים שנהרו אליו ולסביבתו עסקו בחקלאות בפרדסים או בגידול ירקות להספקת הביקוש הגובר של שוק הצרכנים התל-אביבי.³⁴

סיכום ומסקנות

בעקבות התרחבות ההתיישבות היהודית בשרון במהלך תקופת המנדט והגברת המעורבות הבריטית באזור זה בעיקר בתקופת מלחמת העולם השנייה, חל גידול ניכר ביישוב הערבי בשרון. גידול זה נבע מעלייה בשיעור הריבוי הטבעי - עקב השיפור בתנאי התברואה והקלת הגישה לשירותים רפואיים בהתיישבות היהודית - ובעיקר מהגירה ערבית, שהתעצמה בשנות השלושים וביתר שאת בשנות הארבעים. המהגרים הערבים, רבים מהם בדווים, הגיעו לשרון מאזורי הארץ האחרים ובעיקר מהארצות השכנות, רובם ממצרים, בשל התגברות הביקוש לפועלים והפיתוח הניכר של ההתיישבות היהודית ושל ענף ההדרים. ענף זה הפך במהלך תקופת המנדט לבסיס הכלכלי המרכזי בשרון, דבר שיצר ביקוש לכוח אדם לעבודות ניקוז ביצות, עבודות תשתית, בנייה, שירותים ועבודה חקלאית. נוסף לכך, לקראת סופה של התקופה עלתה הדרישה לידיים עובדות לבנייתם ולאחזקתם של

היישובים הערביים העיקריים בשרון בתקופת המנדט

מחנות הצבא הבריטי בשרון. כתוצאה מכל אלה היישוב הערבי בשרון גדל מראשית תקופת המנדט ועד סופה, ערב מלחמת העצמאות, פי שלושה, מכ-10,000 לכ-30,000 נפש. החוקרים חלוקים ביניהם באשר לתרומתה של ההגירה הערבית לארץ-ישראל בתקופת המנדט לגידול האוכלוסייה הערבית בארץ, ובכל מקרה הייתה להגירה חלק קטן בגידול האוכלוסייה הערבית הארץ בכלל. אולם בחינת השינויים הדמוגרפיים בארץ-ישראל בתקופה הנדונה מחייבת התייחסות להבדלים בין אזורים שונים מבחינת דפוסי ההגירה והריבוי הטבעי. מתברר כי בניגוד לממצאי המחקר באשר לגורמי הגידול הדמוגרפי של כלל ערביי ארץ-ישראל, הרי באזור השרון, שעבר בתקופת המנדט תהליך פיתוח כלכלי ויישובי ניכר, הייתה ההגירה מרכיב משמעותי בהתפתחות הדמוגרפית והיישובית.

34 ש' אביצור, עם חופי הירקון: לפני קום המדינה, תל-אביב 1980, עמ' 174.